

De Nederlandse boekhandel van de vroege achttiende eeuw had een solide reputatie als producent van luxueuze plaatwerken. Fraai geïllustreerde etnografische studies zoals Francois Valentijns *Oud en Nieuw Oost-Indien* (5 delen; Dordrecht, 1724-1726) en omvangrijke topografische werken zoals Pieter van der Aa's *Galerie Agréable* (66 delen; Leiden, 1729) vonden een markt over geheel Europa. Ook de *Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde* (7 delen; Amsterdam, 1723-1737) dat een overzicht gaf van alle wereldgodsdiensten, paste in dit genre. Achter de onschuldige titel ging echter een uiterst gezagsondermijndend plaatwerk schuil.

Sinds de grote ontdekkingsreizen van de vijftiende en zestiende eeuw was het Europese lezerspubliek gefascineerd geraakt door de grote verscheidenheid aan religieuze gebruiken die pas ontdekte volken er op na bleken te houden. Met enige regelmaat verschenen er dan ook overzichten, waarin een al spoedig klassiek geworden hiërarchie van de wereldgodsdiensten werd gepresenteerd. Aan de top figureerde het christendom, waarbinnen dan getwist kon worden over de rangorde van protestantisme en katholicisme. Daarna volgden de overige monotheïstisch godsdiensten, jodendom en islam. Op de laagste trap stonden de heidense afgodendiensten, die stuk voor stuk gekenmerkt werden door de meest exotische en uitzinnige ceremonies en gebruiken. Geïllustreerd waren deze overzichten geen van alle. De *Cérémonies et coutumes religieuses* waren dat wel (afbeelding 1). Het werk telde meer dan 250 pagina's illustraties waarvan vele op folioformaat en uitklapbaar. De graveur was niemand minder dan Bernard Picart (1673-1733), na de dood van Jan Luyken en Romeyn de Hooghe, zonder enige twijfel de beeldende kunstenaar met het grootste Europese prestige. Picart kwam uit een rooms-katholieke familie van graveurs maar had omstreeks 1710 Parijs verlaten, omdat hij het verstikkende religieuze klimaat van de laatste jaren van Lodewijk XIV niet meer kon verdragen. Ook de kansen die de Republiek bood als drukkerscentrum van de Europese geleerdenrepubliek moesten hem hebben aangetrokken.

Er is geen twijfel over mogelijk, dat vele kopers de *Cérémonies et coutumes religieuses* vooral hebben aangeschaft wegens de vele schitterende illustra-

ties. De uitgever van het werk, de Franse Hugenoot Jean Frédéric Bernard (1680-1744) speculeerde daar ook op. De naam van Picart stond prominent op alle titelpagina's terwijl zijn eigen bijdrage werd verdonkeremaand. Bernard was verantwoordelijk voor de meer dan 3.000 pagina's van de tekst. Hij bleek overigens in zijn hele leven erg geheimzinnig te doen over zijn eigen schrijfsels. Hij zag er geen been in als uitgever op te treden van nogal wat radicale geschriften, maar zijn eigen producten verschenen anoniem of op zijn best onder pseudoniem.

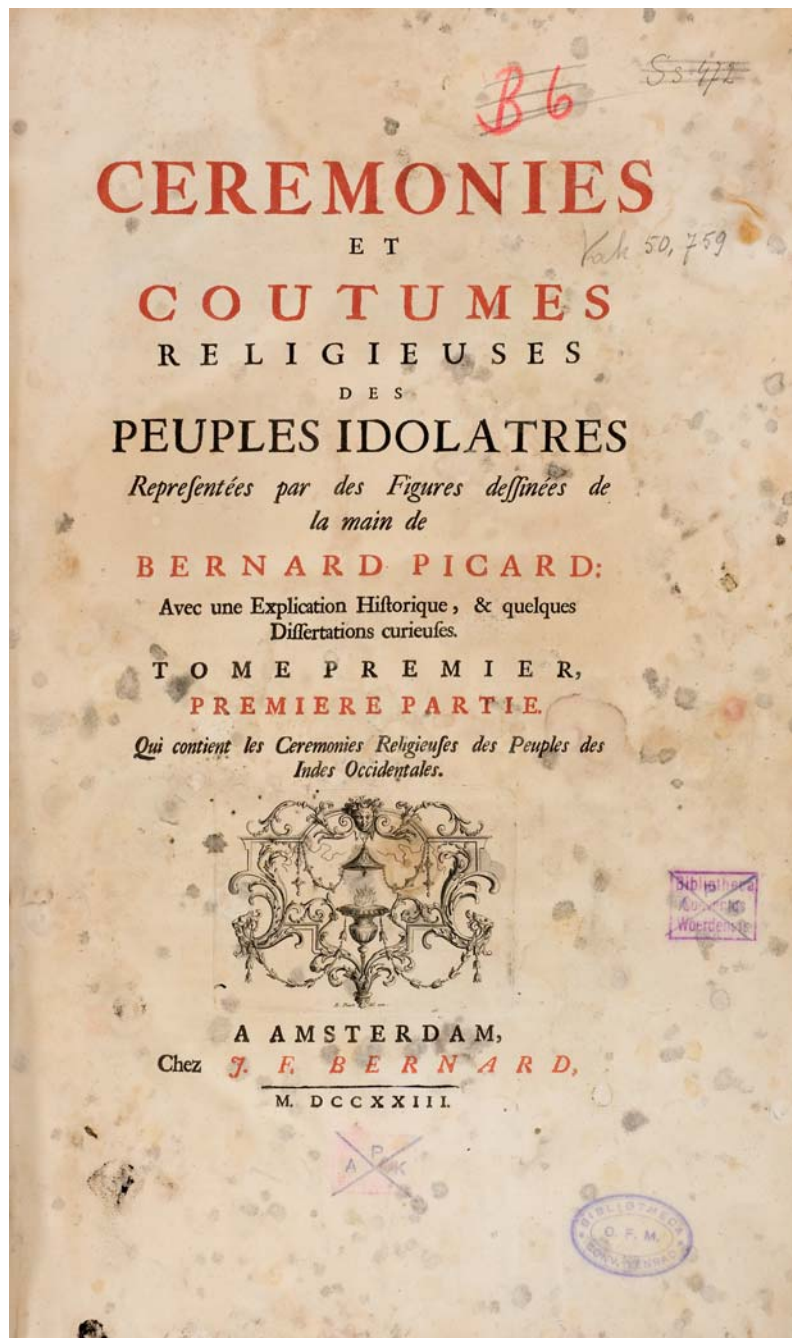
In de *Cérémonies et coutumes religieuses* deden Bernard en Picart iets volstrekt origineels. Ze plaatsten alle godsdiensten van de toenmalige bekende wereld in een vergelijkend perspectief. Ze hadden geen boodschap meer aan de gebruikelijke hiërarchie der godsdiensten en vonden dat elke religie evenveel recht had op respect. Tot dan toe was het geloof in een unieke, door God zelf gegeven waarheid de grondslag geweest van de godsdienst en die duldde geen enkele andere waarheid naast zich. Die rotsvaste overtuiging van het eigen gelijk was de grondslag van de godsdiensttwisten geweest. Voor Bernard en Picart was religie niets meer dan een systeem, een samenstel van overtuigingen, gewoonten en gebruiken dat naast andere geloofssystemen stond en ze konden alle op dezelfde wijze bestudeerd worden.

Picart en Bernard beoogden hun publiek een radicaal nieuwe visie op het verschijnsel religie in te prenten. Ze wilden religieuze vooroordelen ombuigen naar nieuwsgierigheid en ze hoopten dat de door hen verschaftte inzichten zouden leiden tot de aanvaarding van afwijkende godsdienstige gewoonten en gebruiken. De illustraties speelden

in die educatieve strategie een centrale rol. Voor de gravures van de religieuze gebruiken van verre volken moest Picart steunen op oudere visuele bronnen. In zijn weergave ervan bracht hij echter ingrijpende veranderingen aan. In de tot zijn tijd gangbare afbeeldingen van de Indiase weduweverbrandingen bijvoorbeeld was de vrouw naakt op een lendendoek en wat sieraden na. Picart beeldde haar met opzet in prachtige kleding af (afbeelding 2). Niet alleen werd het tragische karakter van de gedwongen dood van de weduwe hierdoor sterk aangezet, veel belangrijker nog was dat de lezer geen kans kreeg te denken dat het hier om een primitief volk met een barbaars ritueel ging. Het zou ook om een vrouw uit de eigen cultuurkring kunnen gaan en nog crucialer: zou de eigen religie bij nadere beschouwing niet net zulke merkwaardige gebruiken kennen?

De afbeelding van het huwelijk bij de Canadese indianen beoogt iets soortgelijks (afbeelding 3). De lezer ziet onmiddellijk dat het om een verliefd stel gaat. Ook al wijkt hun kleding af van wat onder Europeanen gebruikelijk, hun dansbewegingen en hun gedrag zijn in het geheel niet uitheems of aanstootgevend. Wanneer je het decor zou veranderen, zou je je ook kunnen voorstellen dat de jongeman een quadrille zou dansen aan het hof van Lodewijk XIV. Het oosterse tapijt versterkt het Europese gevoel van vertrouwdheid ook al was de aanwezigheid ervan historisch onjuist. Zonder uitleg ziet de lezer ook dat bij de Canadese indianen geen, priester, geen kerk en sacramenten noodzakelijk om een huwelijk officieel te maken. Het huwelijk vindt plaats onder het toezien van de familie. Dat is het voornaamste.

In zijn tekst paste Jean Frédéric Bernard vergelijkbare procedés toe. Bij de beschrijving van het Confucianisme maakte hij doelbewust gebruik van termen als afgoderij, bijgeloof en ongodisterij. Lezers die met de reisliteratuur over China vertrouwd waren, verwachtten zulke uitdrukkingen ook. Bernard beoogde echter de afstand tussen China en Europa te verkleinen en daarom trok hij parallellen met het Romeinse en Griekse heidendom waarmee de tijdgenoten oneindig veel vertrouwd waren en, wanneer het maar even kon, zelfs met het christendom. Na een zorgvuldige analyse van het denken van Confucius kwam hij dan ook tot conclusie dat zelfs de meest kritische beschouwer wel tot de conclusie moest komen dat er tussen Jezus Christus en Confucius maar weinig verschillen gevonden konden worden. Hij ging zelfs een stapje verder: is het niet schandelijk dat

de Chinezen steeds weer opnieuw van afgoderij worden beschuldigd terwijl ze een religieus-moreel stelsel hadden ontwikkeld dat eigenlijk voor dat van joden en christenen niet onderdeed?

De Cérémonies et coutumes religieuses hielden hun lezers voor dat overal ter wereld – ook in Europa zelf – de georganiseerde godsdiensten misleidende dogma's, rituelen en gebruiken hadden bedacht die het zicht op de kern van de religie hadden ontnomen. De kennis van de natuurlijke en onbedor-

1 ▲
Titelpagina van het eerste deel van de Cérémonies (Franse editie) (Utrecht UB, THO: VEN 50-760).

2 ▲
Cérémonies, vierde deel,
afbeelding 111 (Utrecht UB,
THO: VEN 38-263).

3 ▶
Cérémonies, derde deel,
afbeelding 67 (Utrecht UB,
THO: VEN 38-262).

ven godsdienst was hierdoor heel diep weggezakt. De missie van de *Cérémonies* wordt misschien wel het meest kernachtig weergegeven op de titelplaat die Picart in 1727 had vervaardigd om voor in deel I gebonden te worden (afbeelding 4). Op het *Tafereel van de voornaamste godsdiensten der waereldt* worden de verschillende religies met opmerkelijke onpartijdigheid geportretteerd, maar de plaat onthult nog een ander en veel radicaler vertoog. De voornaamste afbeelding is de bescheiden vrouwenfiguur links die naar de Bijbel wijst en de boom van de ware godsdienst omhelst waarvan ze zojuist de verdorde en overbodige takken heeft weggesnoeid. Ze wordt omgeven door alle leidende figuren van de protestantse reformatie.

De reformatie had een begin gemaakt met de opruiming van verbasterde en gedegeneerde religieuze gewoonten en gebruiken. De *Cérémonies* moest het werk van de Hervormers voortzetten met als uiteindelijke doel de vestiging van de zuivere, natuurlijke godsdienst. Jean Jacques Rousseau, een grote liefhebber van het werk van Bernard en Picart, zou die boodschap een decennium later in de geloofsbelijdenis van de vicaris uit Savoye uit de *Emile* (1762) opnieuw onder woorden brengen: de ware kennis van God is te vinden in de natuurlijke orde waar de mens deel van uitmaakt. Elke georganiseerde religie, die God als schepper aanwijst en deugd predikt, is daarom waar. In deze woorden van Rousseau zou het idee van de natuurlijke religie en van de universele tolerantie canonstatus krijgen.

De opzet van de *Cérémonies* was al radicaal genoeg. Ten tijde van de verschijning ervan was immers geen enkele Europeaan bereid om ook maar een poging te doen alle wereldgodsdiensten op gelijke voet te behandelen en daarmee ook in eenzelfde tolerantierégime onder te brengen. Op enkele plaatsen in het werk ging Bernard en Picart zelfs nog een stapje verder. Zouden die grote overeenkomsten tussen al die verschillende godsdienstige gewoonten en gebruiken die volledig los van elkaar zijn ontstaan, ook nog niet op iets geheel anders kunnen wijzen? Zou godsdienst niet een hersenspinsel van de mens zelf zijn? Wanneer dat vermoeden enige grond zou hebben, wat waren godsdiensten dan anders dan de projectie van de menselijke onzekerheid in een boze en onbegrijpelijke wereld? Grondig werkten ze deze gedachte overigens niet uit en we moeten er van uit dat de prediking van een natuurlijke godsdienst die aan de wieg stond van alle wereldgodsdiensten hun voornaamste doel was.

De *Cérémonies* zouden de droom van elke uitgever zijn geweest. De serie was een kaskraker ondanks de hoge prijs. Afhankelijk van de uitvoering kon die namelijk oplopen tot bijna 200 gulden. Bernard bracht twee herdrukken op de markt, maar ook toen was de vraag nog niet verzadigd. De plaatsing op de pauselijke index in 1738 heeft daar ongetwijfeld toe bijgedragen. Er verschenen vertalingen in het Engels, Nederlands en Duits en ook toen was het nog niet afgelopen. Tot in de jaren tachtig van de negentiende eeuw zouden er geplaatste versies, roef- en herdrukken verschijnen. Omdat in deze versies op den duur de oorspronkelijke tekst van Bernard en zelfs de platen van Picart niet meer werden gebruikt, maar nog wel naar de titel van *Cérémonies* en naar de naam van Picart verwezen werd, bleken de *Cérémonies* van soortnaam merknaam geworden te zijn. Ook in de Nederlandse Republiek vond het werk vele aanhangers. Willem Bentinck (1704-1774) was van mening dat het werk de mensheid precies bijbracht wat het van de godsdienst moest weten en gaf de jonge stadhouder Willem V daarom in 1762 een exemplaar. Een Haarlemse lezer als Pieter Teyler, die de zeven delen om hun encyclopedische kwaliteiten had aangeschaft, bleek echter niet ongevoelig voor de boodschap en beschouwde het als de fundering voor zijn boodschap van verdraagzaamheid. Het zou hem er toe brengen een genootschap speciaal voor de bestudering van de natuurlijke godsdienst in het leven te roepen.

Ook al was die uiteindelijk goed uitgekapt, de uitgave van de *Cérémonies* was een enorme gok, temeer daar Bernard had besloten het werk alleen uit te geven. Een dergelijke werkwijze was in de vroege achttiende eeuw volstrekt ongebruikelijk. Met de productie van meerdelige, geïllustreerde boeken waren enorme bedragen gemoeid en een praktische uitgever zocht naar compagnons om de risico's te delen. Helemaal onbegrijpelijk is de aanpak van Bernard natuurlijk niet. Er zullen maar weinig boekhandelaars bereid zijn geweest de risico's te lopen die met de uitgave van een subversief plaatwerk als *Cérémonies* waren gemoeid. Confiscatie van de oplage was een reëel risico. Misschien niet in de Republiek maar zeker wel daarbuiten en Bernard en Picart hadden natuurlijk in de eerste plaats de Europese markt op het oog. Hypothetisch was zo iets allerminst. In 1738 plaatste het Vaticaan de *Cérémonies* op de Index en de Parijse uitgever Rollin die in 1741 een roefdruk van de *Cérémonies* verzorgde, nam daarom zijn voorzorgsmaatregelen en had die editie eerst door twee

TAFEREEL VAN DE VOORNAAMSTE GODSDIENSTEN DER WAERELDT.

Franse geestelijken laten aanpassen aan de heersende katholieke conventies.

Het is hoogst aannemelijk dat alleen een bijzonder toeval de uitgave van de *Cérémonies* heeft mogelijk gemaakt. Bernard was een uitstekende ondernemer met een goed oog voor de commerciële verhoudingen in de Republiek. Hij speculeerde op de beurs en hij was één van de weinigen die bij de eerste grote crisis van het kapitalistische systeem, de beurskrach van 1720, garen spon. Dankzij deze revenuen wiste hij niet alleen zijn uitgeverij op een ruimere leest te schoeien maar kon hij ook een riskant project als de *Cérémonies* financieren.

Bernard en Picart hadden een totaal verschillende achtergrond. Picart verkeerde in mondaine Franse hofkringen en wist zich daar uitstekend staande te houden. Bernard kwam uit een dynastie van hugenotenpredikanten, die in het zuiden van Frankrijk decennialang aan pesterijen en vervolging om den gelove had blootgestaan. Samen stonden ze echter aan de wieg van één van de minst opgemerkte maar meest invloedrijke boeken over tolerantie die de eerste decennia van de achttiende eeuw heeft opgeleverd. Hun werk heeft een dubbele betekenis. Het legde de basis voor de vergelijkende godsdienstwetenschap, al heeft het erg lang geduurd voordat hun betekenis voor die discipline is erkend. De *Cérémonies* is tenslotte ook één van de centrale werken van de vroege Europese verlichting. Dankzij de hierin vervatte idealen werd godsdienst in grote delen van Europa langzamerhand een privéaangelegenheid en zouden religieuze kwesties ophouden de intellectuele

agenda te domineren. Mede dankzij het werk van Bernard en Picart zou het ná 1750 in de Europese verlichting nog vooral om politieke en sociaal-culturele vraagstukken gaan.

Literatuur

- Grafton, Anthony, *New Worlds, Ancient Texts. The Power of Tradition and the Shock of Discovery* (Cambridge Mass, 1992).
- Hunt, Lynn, Margaret Jacob en Wijnand Mijnhardt, ed., *Bernard Picart and the First global Vision of Religion* (Los Angeles, 2009) (ter perse).
- , *The Book that Changed Europe: Picart and Bernard's Religious Ceremonies of the World* (Cambridge, Mass., 2010).
- Kaplan, Benjamin J., *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe* (Cambridge Mass, 2007).
- Masuzawa, Tomoko, *The Invention of World Religions* (Chicago Press, 2005).
- Mijnhardt, Wijnand W. 'Tolerantie als politiek probleem'. In: *Rekenschap* 43 (1996) 121-128.
- Pailin, David, *Attitudes to Other Religions. Comparative Religion in Seventeenth and Eighteenth Century England* (Manchester, 1984).
- Naaukeurige beschrijving der uitwendige godtsdienst-plichten (6 dln.; Rotterdam, Amsterdam & Den Haag, 1727-38).
- Veldman, Ilja M., 'Familiar Customs and Exotic Rituals: Picart's Illustrations for *Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde*'. In: *Simiolus* 33 (1908) 94-122.
- Wyss-Giacosa, Paola von, *Religionsbilder der frühen Aufklärung. Bernard Picarts Tafeln für die *Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde** (Bern, 2006).